



PRELIMINARY OBSERVATIONS ON THE WATER SUPPLY OF DVIN

Hamlet Petrosyan^{1,2}, Ruben Hovsepyan^{1,3}, Hamazasp Abrahamyan^{1,4}

1. Institute of Archeology and Ethnography, NAS, Armenia

2. Yerevan State University

3. Armenian-Russian Slavic University

4. Museum of History of Armenia

Abstract

One of the primary problems in the research of Dvin was and remains the water supply of the city: irrigation, economic and defense, as well as domestic and drinking water supply systems.

By combining written sources, archaeological data, aerial photos, satellite photos and field work related to the water supply of Dvin, an attempt was made in the article to clarify the main directions of the waterways going from Azat River to Dvin, to present the technical characteristics of the water networks found inside the city.

According to historical sources, orchards were located around the city and not far from it. We consider the evidence of rice and cotton cultivation to be important. Almost all authors attest to the river flowing near the walls of the city of Dvin and the water sources of the city. In some parts of the city walls and the citadel of Dvin, traces of the surrounding water ditch, which was once filled with the waters of the Azat River, are clearly visible. Parts of that system continue to be used for different purposes and to various degrees.

As a result of the excavations carried out in Dvin in 2022–2023, the sediment of the water supply ditch, which is 12m wide and up to 60 cm thick, was also excavated and examined. According to stratigraphy, the archaeological layer can be dated to the 9th century.

The network of water pipes in the city is distributed over an area of about 120 hectares. Many distributors, filters, elbows and other structures and artifacts related to water supply systems were also found during the archaeological excavations.

Keywords: water supply, Dvin, irrigation, moat, pipeline, river Azat.

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԴՎԻՆԻ ՋՐԱՄԱՏԱԿԱՐԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Համլետ Պետրոսյան^{1,2}, Ռուբեն Հովսեփյան^{1,3}, Համազասպ Աբրահամյան^{1,4}

1. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

2. Երևանի պետական համալսարան

3. Հայ-ռուսական սլավոնական համալսարան

4. Հայաստանի պատմության թանգարան

Ամփոփագիր

Դվինի հետազոտության առաջնային խնդիրներից մեկը եղել և մնում է քաղաքի ջրամատակարարումը, ոռոգման, տնտեսական և պաշտպանական, կենցաղային և խմելու ջրի մատակարարման համակարգեր:

Հողվածում Դվինի ջրամատակարարման առնչվող գրավոր սկզբնաղբյուրների, հնագիտական տվյալների, օդալուսանկարների, արբանյակային լուսանկարների և դաշտային աշխատանքների համադրմամբ փորձ է կատարվել հստակեցնել Ազատ գետից դեպի Դվին գնացող ջրային ուղիների հիմնական ուղղությունները, ներկայացնել քաղաքի ներսում հայտնաբերված ջրային ցանցերի տեխնիկական բնութագիրը:

Ըստ պատմական սկզբնաղբյուրների՝ քաղաքի շուրջը և դրանից ոչ հեռու գտնվում էին մրգատու ծառատանները և ցանքատարածությունները: Կարևոր ենք համարում բրնձի և բամբակի մշակման մասին վկայությունը: Գրեթե բոլոր հեղինակները վկայում են Դվին քաղաքի պարիսպների մոտ հոսող գետի և քաղաքի ջրի աղբյուրների մասին: Դվինի քաղաքային պարիսպների և միջնաբերդի որոշ հատվածներում լավ տեսանելի են դրանք շրջապատող ջրի խրամատի հետքերը, որոնք ժամանակին լցվել են Ազատ գետի ջրերով: Այդ համակարգի հատվածները տարբեր չափերով և նշանակությամբ շարունակում են գործածվել:

Դվինում 2022–2023 թթ. իրականացված հնագիտական աշխատանքների արդյունքում պեղվել և հետազոտվել է նաև ջրամատակարարման խրամատի նստվածք, որն ունի 12 մ լայնություն և մինչև 60 սմ հաստություն: Նախորդ շերտի իրավիճակը թույլ է տալիս խրամատի նստվածքը թվագրել սկսած 9-րդ դարից:

Քաղաքի ջրատար խողովակների ցանցը բաշխված է մոտ 120 հա տարածքում: Հնագիտական պեղումներով հայտնաբերվել են նաև բազմաթիվ բաշխիչներ, գոփիչներ, անկյունակներ և ջրամատակարարման համակարգերի հետ կապված այլ կառույցներ ու արտեֆակտներ:

Հիմնաբառեր. ջրամատակարարում, Դվին, ոռոգում, խանդակ, խողովակաշար, Ազատ գետ:

Ներածություն

Դվինի հնագիտական հետազոտությունների առաջին տարիներից կարևորվել է քաղաքի ջրամատակարարման խնդիրներին առնչվող մի շարք հարցեր, այն է՝ ոռոգման, խմելու ջրի սկզբնաղբյուրների դիտարկումը, քաղաք հասնելու ուղիները, քաղաքի տարբեր թաղամասերի՝ խմելու ջրով ապահովումը, տեղ հասցնելու միջոցները, Դվինի պաշտպանական խանդակների, դրանց ուղեգծերի ուսումնասիրությունը, ջուրը միջնաբերդ հասցնելու խնդիրը և այլն:

Սույն հոդվածի նպատակն է համառոտ կերպով անփոփել Դվինի ոռոգման, ջրամատակարարման մասին եղած տեղեկույթը, համադրել դրանք Դվինի ջրային խնդիրներին առնչվող պատմական սկզբնաղբյուրների հետ, ինչպես նաև օդալուսանկարների, արբանյակային լուսանկարների, առկա հնագիտական տվյալների և տեղում կատարված դաշտային աշխատանքների համադրմամբ ավելի հստակեցնել Ազատ գետից դեպի Դվին գնացող ջրային համակարգի հիմնական ուղղությունները: Խնդիր ունենք նաև տիպաբանել ջրամատակարարման համակարգերի տեսակները և քննել դրանց առանձին բաղադրիչները:

Դվին քաղաքի երկարատև հնագիտական հետազոտության ընթացքում դիտարկվել են Դվինի

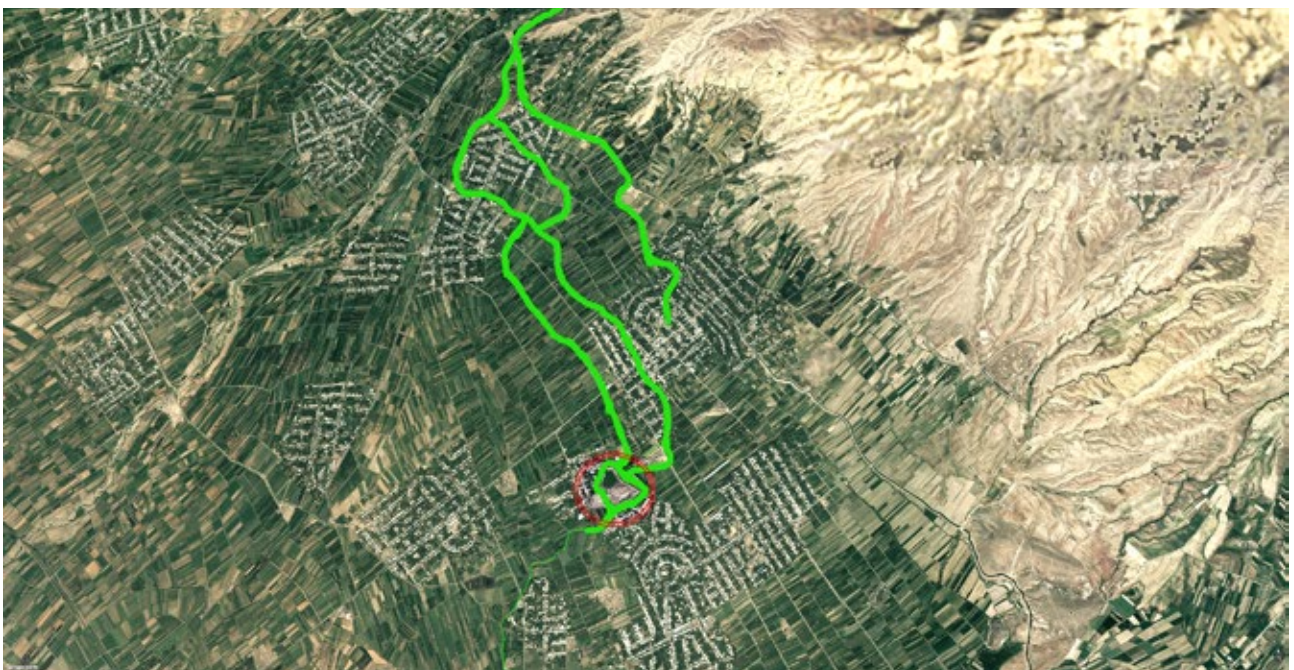
քաղաքաշինության, ճարտարապետության, կառուցապատման սկզբունքներին առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Այս հարցերից են նաև քաղաքի ոռոգման, ջրամատակարարման խնդիրները: Այժմ արբանյակային լուսանկարներն ու օդալուսանկարները, նախկինում և ներկայումս իրականացվող հնագիտական պեղումները, պատմական սկզբնաղբյուրներն ու համեմատական քննությունը՝ նոր հնարավորություն են ստեղծում Դվինի ջրամատակարարման համակարգերի հետազոտության համար:

Առաջին խողովակաշարերը քաղաքի տարածքում հայտնաբերվել են դեռևս Ն. Մառի պեղումների ժամանակ (Ghafadaryan, 1952, 37): Հետագայում քաղաքի տարածքում պարբերաբար կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են բազմաթիվ խողովակաշարեր, բաշխիչներ, գոփիչներ, անկյունակներ և ջրամատակարարման համակարգերի հետ կապված այլ կառույցներ ու արտեֆակտներ:

Ջրամատակարարման տեխնիկական խնդիրները

Առկա տվյալներով՝ Դվինի ջրամատակարարման համակարգերն ընդհանուր առմամբ բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ ոռոգման բաց ջրանցքներ և խմելու ջրի խողովակաշարեր:

Ոռոգման և ջրամատակարարման համակար-



Նկ. 1. Դվինի ջրամատակարարման բաց ջրանցքների հավանական ուղղությունները, արբանյակային լուսանկար (Source: Google Earth)



Նկ. 2. Դվինի ջրամատակարարման բաց ջրանցքի պահպանված հատված, արքայական լուսանկար (Source: Google Earth)

գերն օգտագործել են Ազատ գետից բաց ջրանցքներով հանված ջրերը: Այս խրամատների վերաբերյալ առաջին հանգամանակից քննությունն իրականացրել է Կ. Ղաֆադարյանը, ով ներկայացրել է խրամատների հավանական ուղղությունները, իրականացրել է որոշ չափումներ և այլն (Ghafadaryan, 1952, 28–30):

Արշավախմբի դաշտային հետազոտությունների արդյունքում պարզվել է, որ Ազատ գետից ջրառն իրականացվել է քաղաքից ամենամոտը 5,5 կմ հեռավորությունից, որպեսզի հնարավոր լիներ ջուրը ինքնահոս հասցնել մինչև Դվին: Ջրառի այս հավանական հատվածը հիմա էլ օգտագործվում է Արտաշատյան ջրանցքի ջրառի համար: Ջրանցքի բաց հոսքը դեպի Դվին, ըստ պահպանված հատվածների, պատմական աղբյուրների և տարածքի ոռոգման տրամաբանության, իրականացվել է մի քանի առուններով (նկ. 1): Հյուսիսային և հյուսիսարևելյան կողմից հասնելով քաղաք՝ ջրանցքները, հավանաբար, լցվել են ընդհանուր ջրամբար, ապա դուրս գալով՝ եզերել են պարսպաշարերը հյուսիսարևելյան և արևմտյան կողմերից, Միջնաբերդի հարավում միացել են իրար և ընդհանուր հունով շարունակել են հոսել Կենտրոնական թաղամասի հարավային կողմով: Ուղղություններից մեկը, հավանաբար, հոսել է քաղաքային պարիսպների արտաքին կողմից: Ընդհանուր առմամբ դժվար է տարբերակել այս ջրանցքների ոռոգման և պաշտպանական նշանակությունները:

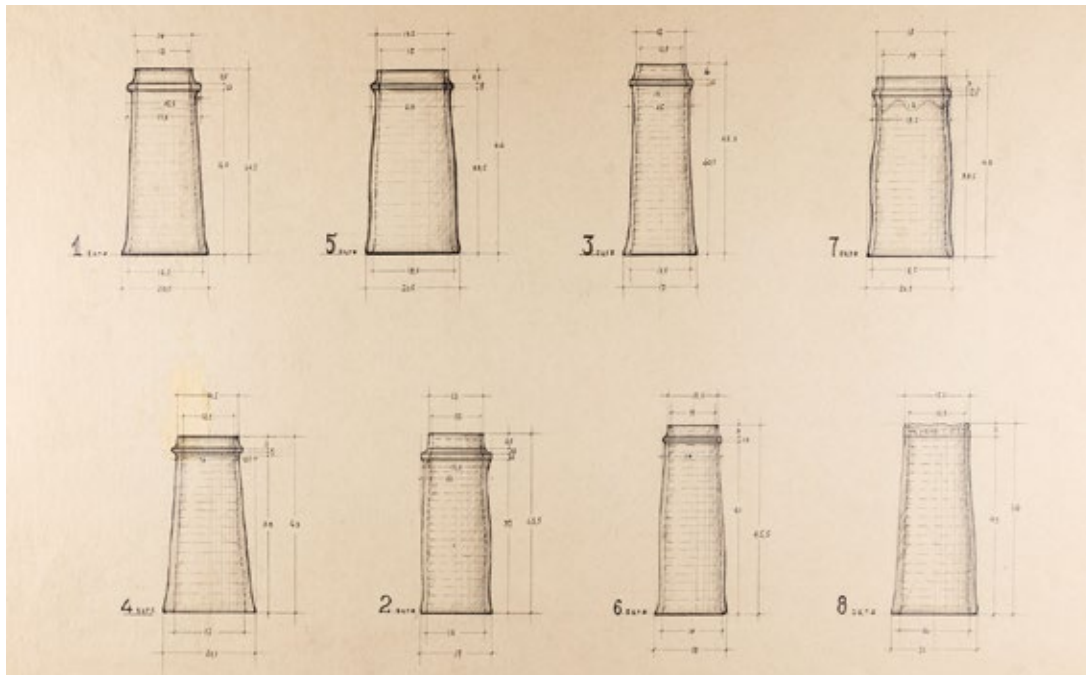
Դվինի ոռոգման համակարգի որոշ հատվածներ, որոնք հիմա նկատելի են հնավայրից հյուսիս և

արևելք, գործել են մինչև մ. թ. 20-րդ դ. 30-ական թթ. (նկ. 2): Այս մասին են վկայում դաշտային աշխատանքների արդյունքում հայտնաբերված ջրամատակարարման անօգտագործելի կամ վերանորոգված և օգտագործվող հատվածները, որոնց ուղղությունը համապատասխանում է Ազատ գետի հունից դեպի Դվին ուղղությանը: Ուշագրավ է, որ Գետազատ գյուղի տարածքում ոռոգման համակարգի նման մի հատված տեղացիներն անվանում են Դուգյունա Առու, իսկ Դուգյունը Դվինի հնավայրի տեղական անվանումներից է (Ghafadaryan, 1952, 28–30):

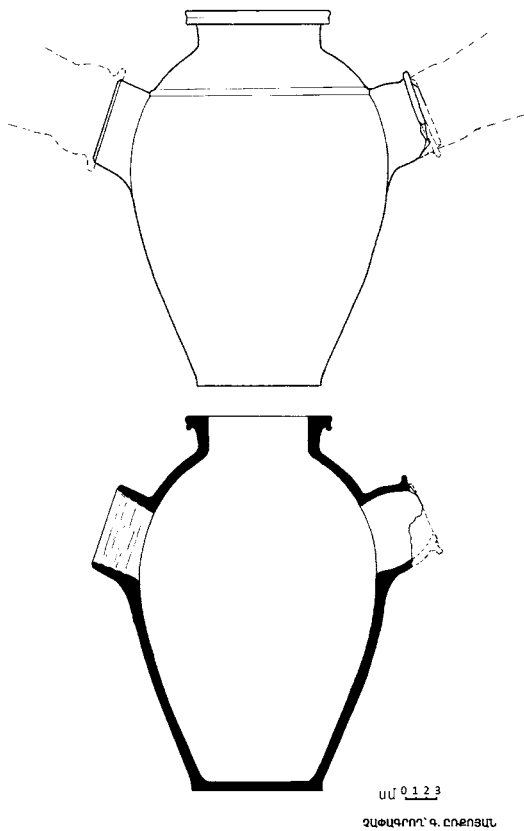
Ջրամատակարարման համակարգի 19–20-րդ դարերում մասամբ կիրառության մասին է վկայում նաև 1828–30-ական թթ. պարսկահայերի ներգաղթը, ովքեր բնակավայրեր հիմնեցին նաև Ազատ գետի ձախափնյա հատվածներում՝ հիմնական հունից որոշակի հեռավորության վրա՝ Դվին հնավայրի շրջակայքում: Եթե մասամբ չգործեր Դվինի ջրամատակարարման համակարգը, ապա այս հատվածներում անհնար կլիներ հիմնել բնակավայրեր՝ առանց ջրի բավարար քանակի:

Ընդհանուր առմամբ, Դվինի ոռոգման բաց ջրանցքների խնդիրն ունի նոր հետազոտությունների և հնագիտական պեղումների կարիք: Այս առիթով կարևոր էին 2022–2023 թթ. պեղումները, որոնց արդյունքներին կանդրադառնանք համապատասխան բաժնում:

Դվինի ջրամատակարարման համակարգի մյուս կարևոր բաղադրիչը խողովակաշարերով խմելու ջրի մատակարարումն ու բաշխումն է: Քա-



Նկ.3. Ջրամատակարարման խողովակների տեսակներ, չափագրությունը՝ Գ. Քոչոյանի, ՀՊԹ՝ 213 (Source: G. Qochoyan)



Նկ.4. Ջրիչ-պարզարան, չափագրությունը՝ Ա. Լոբոյանի (Source: A. Yrkoyan)

ղաքի տարածքում տարբեր տարիների կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել են ավելի քան երեք տասնյակ խողովակաշարեր և հատվածներ, որոնց մասին առանձին անդրադարձներ կան Դվինի հնագիտական աշխատանքներին նվիրված գրեթե բոլոր աշխատություններում: Այս խողովակաշարերը տարածված են քաղաքի գրեթե բոլոր հատվածներում, իսկ քաղաքից դուրս խողովակաշար հայտնաբերվել է Վերին Դվին գյուղից հյուսիս (Ghafadaryan, 1982, 81): Ընդհանուր առմամբ ջրատար խողովակների այս ցանցը բաշխված է եղել մոտ 120 հա տարածքում:

Նշենք, որ միջնադարյան Հայաստանում ջրատարներն աշխատում էին ճնշմամբ և անճնշում: Դվին քաղաքի երկարատև ուսումնասիրությունների ժամանակ գտնվել են երկու եղանակով էլ աշխատող ջրատարներ: Այսպես, Դվինի անճնշում ջրատարները կառուցված էին հետևյալ կերպ. փորվել է ոռոգման ցանցի ուղեգիծը, այդտեղ խիճ լցվել, խճապատվել, որի վրա էլ խողովակաշար է անցկացվել: Այս ամենը վերցվել է քարե սալերի մեջ, որոնք իրենց վրա են վերցրել արտաքին ճնշումը (Yepremyan, 1992, 41–42):

Դվինում տարբեր տարիների պեղումներով հայտնաբերված խողովակների տրամագիծը հիմնականում 120, 160, 180 սմ է: Տարբեր տրամագծեր ունեցող խողովակների գոյությունը ցույց է տալիս, որ զանազան ուղղություններով տարբեր քանակի ջուր է հոսել (նկ.3): Ջրի գտման համար կիրառվել են պարզարան ծառայող կարասները: Ջրամատակարարման մեջ որպես պարզարան ծառայող մի կարաս գտնվել է 1958 թ. Վերին Դվին գյուղից հյուսիս-արևմուտք ընկած տարածքում: Պարզարանը կարմրախեցի մի փոքրիկ կարաս է՝ 50 սմ բարձրությամբ, վերին մասին երկու հակադիր կողմերում կավե խողովակներ հագցնելու ելուստավոր անցքերով (նկ.4): Պեղումների ժամանակ գտնվել է նաև

տանքներին նվիրված գրեթե բոլոր աշխատություններում: Այս խողովակաշարերը տարածված են քաղաքի գրեթե բոլոր հատվածներում, իսկ քաղաքից դուրս խողովակաշար հայտնաբերվել է Վերին Դվին գյուղից հյուսիս (Ghafadaryan, 1982, 81): Ընդհանուր առմամբ ջրատար խողովակների այս ցանցը բաշխված է եղել մոտ 120 հա տարածքում:



Նկ. 5. 2022-2023 թթ պեղումների արդյունքում բացված բաց ջրանցքի նստվածքի շերտը

ջրատարի եռաբաշխիչ քար (Ghafadaryan, 1982, 81): Ջտարան կարանները օգտագործել են անճշում խողովակաշարերի պարագայում:

Ըստ Կ. Ղաֆադարյանի՝ քաղաքի կենտրոնական թաղամասում 1968 թ. բացվել է կոյուղու գիծ, որի միջով կեղտաջուրը հոսել է թաղի սահմաններից դուրս: Կոյուղու համար փորված առվի երկու եզրերին քարեր են շարել, տափակ քարերով ծածկել, վրան հող լցրել, հավասարեցրել և աննկատ դարձրել (Ghafadaryan, 1982, 79): Դվինի պեղումների ժամանակ գտնվել են քարե աղբյուրների հետքեր:

Բացի նշված խողովակաշարերը՝ հնագիտական պեղումներով հայտնաբերվել են նաև բազմաթիվ բաշխիչներ, գոհիչ-պարզարան, անկյունակներ և ջրամատակարարման համակարգերի հետ կապված այլ առարկաներ:

Պետք է նշել նաև, որ խողովակաշարերը չեն գործել միաժամանակ, այլ հաճախ առաջին խողովակաշարը վնասվելուց հետո զուգահեռ անցկացրել են երկրորդը: Այս խողովակաշարերը հիմնականում թվագրվում են ըստ պեղավայրի շերտագրության և վերաբերում են հիմնականում 5–9-րդ և 9–13-րդ դարերին:

Խնդրահարույց է մնում խմելու ջրի մատակարարման տեղի հարցը: Տեսակետներից մեկի համաձայն՝ քաղաքի ջրամատակարարման խողովակները ջուրը մատակարարել են քաղաքից 13 կմ հեռավորությամբ Գառնու աղբյուրներից: Մեկ այլ տեսակետի համաձայն՝ քաղաք ջուր էր մատակարարվում

նաև Երանոսի լեռների հարավարևմտյան աղբյուրներից: Քննարկվող թեմայի հետ է առնչվում Դվինի միջնաբերդից արևելք ընկած աղբյուրը, որի ծագման կամ նշանակության հետ կապված խնդիրները կարիք ունեն հետազոտության:

Դեպի քաղաք գնացող ջրամատակարարման խողովակաշարերի առկայության մասին է վկայում նաև տարածաշրջանի բնակավայրերում տարածված լեգենդը, ըստ որի՝ Տիկնունի և/կամ Իլկասար ամրոցից կաթ կամ ջուր են մատակարարել Դվին: Կարծում ենք, որ այս լեգենդի համար հիմք են ծառայել պատահականորեն հայտնաբերված ջրամատակարարման խողովակաշարերի մնացորդները:

Պատմական աղբյուրներ

Դվին քաղաքի մասին զգալի տեղեկություններ են պարունակում հայկական և օտար պատմական սկզբնաղբյուրները: Դրանցում քաղաքն առավելապես հիշատակվում է ժամանակի ռազմաքաղաքական իրադարձությունների համատեքստում, սակայն անգամ այդպիսի բնույթ կրող տեղեկություններում կարող ենք հանդիպել Դվին քաղաքի ջրային աղբյուրների (ռոռզման համակարգ, առուներ, գետեր, պաշտպանական խանդակներ) մասին վկայությունների:

Դվինի ռոռզման, ջրային համակարգերի ուսումնասիրության տեսանկյունից հատկապես կարևոր են Փավստոս Բուզանդի մանրամասն հիշատակումները Խոսրով Կոտակ արքայի կողմից հիմնադրված անտառների մասին. «Եւ ետ հրաման

թագաւորն զարավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն բազում, եւ բերել զվայրենի կաղին մայրեաց, եւ տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին. եւ առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչեւ ի դաշտն Մեծամարի ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարի մինչեւ յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղինն: Եւ կոչեաց զանուն նորա Տաճար մայրի: Եւ միւս ի մայրեացն յեղէգնաբերանին ի նմանէ ի հարաւակոյս լցին զդաշտն կաղնատուն տնկով եւ կոչեցին զանուն նորա Խոսրովակերտ: Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքունականս, եւ զերկոսեան տեղինս պարսպեալ փակեցին. եւ ոչ կցեցին ի միմեանս վասն պողոտայի ճանապարհին» (Buzand, 2003, 285): Նման աշխատանքները պահանջում էին նաև համապատասխան ջրային ռեսուրսների առկայություն, առանց որոնց շոգ ու չոր կլիմայական պայմաններ ունեցող Արարատյան դաշտում ծառը, անգամ շոգ կլիմայական պայմաններին դիմացող կաղնին, չէր աճի: Թեև Բուզանդը չի խոսում հատուկ այս նպատակով կառուցված ոռոգման համակարգերի մասին, սակայն նշում է, որ անտառները տնկվել են գետի երկայնքով, եղեգնուտի եզերքով, ինչը ենթադրել է տալիս, որ նորատունկ անտառները տնկվել են ջրային ռեսուրսներին մոտ՝ դրանց խնամքը հեշտացնելու համար: Մովսես Խորենացին, ով ավելի հակիրճ է խոսում Խոսրով արքայի անտառների մասին, հիշատակում է, որ դրանք տնկվել են Ազատ գետի մոտ (Khorenatsi, 1981, 248):

Ղևոնդ պատմիչը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Դվինի պարիսպների շուրջ փորված պաշտպանական խանդակի մասին: Նկարագրելով Դվինի կառավարիչ, արաբ ոստիկան Աբդ-Ազիզի շինարարական գործունեությունը Դվինում՝ նա նշում է. «... վերստին շինեց Դվին քաղաքը մեծությամբ առավել հզոր և ընդարձականիստ, քան եղել էր նախկինում, ամրացրեց դռներով և դռնափակերով, պարսպի շուրջը ջրով լցված խրամատ անցկացրեց քաղաքի ապահովության համար» (Ghevond, 1982, 41): Կարելի է ենթադրել, որ արաբ ոստիկանը վերանորոգել, ամրացրել է քաղաքի պարիսպները և խրամները: Քիչ է հավանական, որ Դվինի պետ մեծ ու ամուր քաղաքը նախքան այդ չունենար խրամներ, ինչքան էլ դրանք չհիշատակվեին այլ պատմիչների կողմից:

Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմիչը, նկարագրելով Սյունյաց Վասակ իշխանի փախուստը Դվինից, հիշատակում է քաղաքի պարիսպների մոտ գտնվող այգիների ճանապարհը (Draskhanakertsi, 1996, 229): Այս վկայությունը կարևոր է նրանով, որ անմիջապես պարիսպների մոտ գտնվող այգիները պետք է նաև ոռոգվեին:

Դվին քաղաքի ջրային աղբյուրների մասին ընդհանրական տեղեկություններ է հաղորդում 6-րդ դարի բյուզանդացի պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին. «Դուրբիտը շատ բերքատու երկիր է, ունի բավական լավ օդ և ջուր: Դաշտերն այստեղ լայնատարած են՝ ձիավարության համար մատչելի» (Kesaratsi, 1967, 142) :

Դվին քաղաքի ջրային համակարգի մասին կարևոր են 10-րդ դարի հեղինակներ Իբն Հաուկալի և Ալ Իսթախրիի հաղորդած տեղեկությունները: Այսպես, Իբն Հաուկալն իր «Երկրի պատկերը» աշխատության մեջ նկարագրելով Դվինը՝ նշում է. «Իսկ Դուինը մի մեծ քաղաք է՝ հարուստ բարիքներով, պարտեզներով, մրգատու ծառերով, ցանքատարածություններով: Նրանում կան ջրի աղբյուրներ և հոսող ջրեր: Հիմնականում ցանում են բրինձ և բամբակ: Դուինից արտահանում են այծի նուրբ բրդից և բամբակից գործվածքներ: Նրանում կան ջրի աղբյուրներ և հոսող ջրեր» (Ter-Ghevondyan, 2005, 626, 630): Բացի ջրի աղբյուրների մասին վկայությունից, կարևորում ենք բամբակի և բրնձի հիշատակումը, քանի որ սրանց մշակումը առատ ջուր է պահանջում: Իսթախրին «Գիրք թագավորությունների ճանապարհների մասին» գրքում խոսում է Դվին քաղաքի արվարձանների, քաղաքի մերձակա հողերի մասին. «Դվինը կարևոր քաղաք է, ունի անառիկ բերդ: Նրանում շատ են բարիքները, անուրը հոչակված է, բուրդը նշանավոր է, գետը հորդառատ: Սակայն այժմ նրա պարտեզները չորացել են: Ունի հինավուրց արվարձան և ամրակոտ բերդ: Նրա շուկաները խաչաձև են և նրա գյուղական մերձակա հողերը հրաշալի» (Ter-Ghevondyan, 2005, 653):

9-րդ դարի արաբ մատենագիր Յակուբին Արաբս գետն անվանում է Դվնա գետ (Ghafadaryan, 1952, 12): 13-րդ դարի պատմիչ Իբն ալ-Ասիրի մոտ Դվին քաղաքի մոտ հոսող գետը հիշատակվում է որպես Դաբիլի գետ (Dwin is referred to as Dabil in Arabic sources): Պատմիչը, նկարագրելով քաղաքի գրավումը արաբների կողմից, նշում է. «...նա (Հաբիբ իբն Մապաման) իջավ Դաբիլի գետի առջև և իր ձիավորներին ուղարկեց ու պաշարեցին քաղաքը...» (Arabic Sources, Ibn Al-Asir, 1981, 55):

Մերեոս, Ղևոնդ, Հովհաննես Դրասխանակերտցի պատմիչների վկայությունները քաղաքի մոտ գտնվող այգիների մասին ուշագրավ մանրամասներով լրացնում է 11-րդ դարի բյուզանդացի պատմիչ Հովհաննես Սկիլիցեսը՝ տալով 1046 թ. բյուզանդական զորքերի՝ դեպի Դվին արշավանքի և քաղաքի պաշարման մանրամասն նկարագրությունը: Այս արշավանքին մասնակցում էր նաև հայկական զորքը՝ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ. «Գիտակցելով, որ ինքն (Դվինի ամիրա

Արուստարը) ի վիճակի չէ ընդդիմակայելու հոռու մեացիաների միացյալ ուժերին, փակվեց քաղաքի պարիսպների ետևում, մոտիկից հոսող գետի հունը փոխեց, ողողեց համայն դաշտը և այն տիղմի վերածելով (այն կավային էր ու ճահճոտ)՝ սպասեց հակառակորդների գալստյան: Նա հետևակ նետաձիգներին ցրեց քաղաքի շուրջն ընկած այգիներում...: Երբ նրանք (բյուզանդացիները) գտնվում էին այգիների մեջ ընկած շավիղներում և ընդհուպ մոտեցել էին քաղաքին, Ապլեսֆարեսը հնչեցրեց շեփորը և հրամայեց գործի անցնել» (Bartikyan, 1967, 148): Սկիլիցեսի վկայությունից երևում է, որ այգիների մեջ ծուղակն ընկած բյուզանդացիներին խցում էին նաև պարիսպների վրայից. «...քանզի ուրիշներն էլ խցում էին իրենց պարսպի ատամնաշարի վրայից» (Bartikyan, 1967, 148):

2022–2023 թթ. պեղումների հնագիտական արդյունքները

Դվինի ոռոգման և ջրամատակարարման համակարգերի ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր են նաև հնագիտական արշավախմբի 2022–2023 թթ. իրականացրած պեղումները:

2022 թ. քաղաքի միջնաբերդից հարավ՝ Հնաբերդ-Վերին Արտաշատ միջհամայնքային ճանապարհի աջակողմյան հատվածում իրականացվել են հնագիտական հետախուզական պեղումներ: Պեղման աշխատանքները կատարվել են հնավայրում նոր թանգարանի և այլ ենթակառուցվածքների կառուցմանն ընդառաջ, տարածքի ստուգման համար: Ըստ վերգետնյա իրավիճակի նախնական դիտարկման՝ այս տարածքով պետք է անցնեն քաղաքի միջնաբերդը ողողող խանդակից դուրս եկող հիմնական խրամատը և, հետևաբար, կար հնագիտական իրավիճակների առկայության քիչ հավանականություն:

Տարածքում առանձնացվել է 10 մ երկարությամբ, 2 մ լայնությամբ հետախուզական խրամատը: Պեղվել է մինչև 2,20 սմ խորությամբ: 2023 թ. գարնանը շարունակվել են հնագիտական աշխատանքները: Պեղվել են երկու հատվածներ, որնցից հիմնականն ունի 15 x 15 մ չափերի համադրություն և իր մեջ է ընդգրկում 2022 թ. նոյեմբերի խրամատը (արևմտյան հատված): Պեղավայրն ունի մինչև 250 սմ խորություն:

Պեղումների արդյունքում բացվել են երեք հնագիտական շերտեր: Առաջին (վերին) շերտը խառնված վիճակում է, և այստեղ չկան հնագիտական իրավիճակներ:

Քննվող թեմայի շրջանակներում կարևոր է պեղավայրի երկրորդ շերտը: Այս շերտը գտնվում է պեղավայրի հարավային կողմում և ունի 4,4 –10 մ

լայնություն: Շերտն ունի սև գույն, հազեցած է մեծ քանակությամբ խիճով և ավազով (նկ.5): Առկա է մեծ քանակությամբ տարբեր թվագրությամբ խեցեղեն, որի մեջ մեծամասնություն է կազմում

9-րդ դարով թվագրվող ջնարակապատ և հասարակ խեցեղենը: Հայտնաբերվել են նաև ապակու բեկորներ, կենդանական ոսկորներ: Խեցեղենի և ոսկորների մեծ մասը այրված են:

Այսպիսով, պեղավայրի տարածքում հետազոտվել է նաև միջնաբերդը ողողող խանդակից դուրս եկող հիմնական խրամատի նստվածքը, որն ունի 12,5 մ լայնություն: Այս նստվածքի հաստությունը եզրային հատվածներում աստիճանաբար բարակում է և ավարտվում, իսկ կենտրոնական հատվածում շերտն ունի մինչև 60 սմ հաստություն: Դվինի պաշտպանական-ռոտզման խանդակների թվագրման համար կարևոր է պեղված հաջորդ հնագիտական շերտը:

Պաշտպանական-ռոտզման խանդակի նստվածքին հաջորդող շերտը պեղավայրի հիմնական շերտն է: Այն հազեցած է բազմաթիվ հնագիտական իրավիճակներով: Շերտի տարբեր հատվածներում, տարբեր խորությունների վրա հայտնաբերվել են կրաշաղախով և չոր շարվածքով, գետաքարե և աղյուսաշար պատերի հատվածեր, թոնիր, կարաններ, օջախ և այլն: Կան նաև մեծ քանակությամբ հողաշեն հատվածներ: Առկա են նաև տոփանված կավով, աղյուսաշար և սալարկված հատակների մնացորդներ: Շերտում առկա է գրեթե ամբողջացող և բեկորային մեծ քանակությամբ ջնարակապատ և հասարակ խեցեղեն: Ջնարակապատ խեցեղենը թվագրվում է 9-րդ դարով և այս շերտում, քանակական տեսանկյունից, խորացմանը գուցա հեռու աստիճանաբար նվազում է: Շերտում առկա են նաև մեծ քանակությամբ ապակու, երկաթե բեկորներ, դրամներ, ոսկորներ, վաղմիջնադարյան թևավոր խաչի վերին թև և այլն:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ պեղվել է Դվինի 8–9-րդ դարերով թվագրվող խիտ բնակեցված թաղամասերից մեկը, որն անմիջապես Կենտրոնական թաղամասի հարավարևելյան կողմում է: Իսկ պաշտպանական-ռոտզման խանդակի նստվածքը գտնվում է 8–9-րդ դարերով թվագրվող շերտի վրա: Այսպիսով կարող ենք փաստել, որ Դվինի պաշտպանական-ռոտզման խանդակների այս հատվածը կառուցվել կամ վերանորոգվել է 9-րդ դարից հետո:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Դվինի ոռոգման, ջրամատակարարման մասին եղած տեղեկությունը, համադրելով պատմական սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև օդալուսանկարների, արբանյակային լուսանկարների,

առկա հնագիտական տվյալների և տեղում կատարված դաշտային աշխատանքների հետ, կարող ենք հստակեցնել Ազատ գետից դեպի Դվին գնացող ջրային համակարգի հիմնական ուղղությունները և խողովակաշարերով ջրամատակարարման խնդիրները:

Ամփոփելով պատմիչների տեղեկությունները՝ կարող ենք փաստել, որ քաղաքի շուրջը և նրանից ոչ հեռու գտնվում էին մրգատու ծառաստանները և ցանկատարածությունները: Կարևոր ենք համարում բրնձի և բամբակի մշակման մասին վկայությունը: Գրեթե բոլոր հեղինակները վկայում են Դվին քաղաքի պարիսպների մոտ հոսող գետի և քաղաքի ջրի աղբյուրների մասին: Դվինի քաղաքային պարիսպների, միջնաբերդի որոշ հատվածներում լավ տեսանելի են դրանց կից ջրի խրամատի հետքերը, որոնք ժամանակին լցվել են Ազատ գետի ջրերով: Այդ համակարգի հատվածները տարբեր չափերով և նշանակությամբ շարունակում են գործածվել:

Դվինում 2022–2023 թթ. իրականացված հնագիտական աշխատանքների արդյունքում պեղվել և հետազոտվել է նաև ջրամատակարարման խրամատի նստվածք, որն ունի 12 մ լայնություն և մինչև 60 սմ հաստություն: Իսկ տվյալ շերտին նախորդող շերտի իրավիճակը թույլ է տալիս խրամատի նստվածքը թվագրել՝ սկսած 9-րդ դարից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Arabic sources. (1981). *Ibn Al-Asir* (vol. B). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Bartikyan, H. (1967). *Foreign sources about Armenia and Armenians, 5, Byzantine sources 1. Workbook*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Buzand, P. (2003). *Armenian Handbook* (vol. A, E century). Antilias (in Armenian).
- Foreign sources about Armenia and Armenians (1979). *10, Byzantine sources III* (diligently H. Bartikyan). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Ghafadaryan, K. G. (1952). *The City of Dvin and its Excavations, the results of the works* (vol. 1, 1937-1950). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Ghafadaryan, K. G. (1982). *The City of Dvin and Its Excavations, the results of the works* (vol. 2, 1951-1972). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Ghevond. (1982). *History* (A. Ter-Ghevondyan, translation, introduction and annotations). Soviet Writer (in Armenian).
- Khorenatsi, M. (1981). *History of Armenians*. Yerevan University (in Armenian).
- Sebeos. (1979). *History of Sebeos* (with diligence G. Abgaryan). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Ter-Ghevondyan, A., (2005). *Foreign sources about Armenia and Armenians, 16, Arab sources C, Arab chroniclers IX-X centuries*. YSU (in Armenian).
- Tosunyan, G. (1996). *History of Armenians of the Catholicos Hovhannes Draskhanakertsi*. YSU (in Armenian).
- Yepremyan, R.V. (1992). *Water supply of Ancient and Medieval Armenia*. YerACI (in Russian).